

Левицька Н.М. (Київ)

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ У ВИКЛАДАННІ ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН У ВУЗАХ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ

(Опубліковано в збірнику наукових праць НДІУ Том XII 2006)

Автор на основі нового сприйняття та осмислення матеріалу, аналізу різнопланової наукової літератури поглиблено висвітлює активну участь вузів та студентства в національному відродженні України, виключно важливу роль студентів у поширенні української мови, започаткуванні викладу українознавчих дисциплін та українознавчих кафедр у вузах України, показує як сприяла процесам українізації подвижницька діяльність таких видатних діячів, як В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Багалія, О.Маркевича, О.Потебні, М.Сумцова та інших.

Проблема поширення української мови, українознавчих дисциплін та відкриття відповідних кафедр у вузах України на рубежі ХІХ – ХХ століть є досить актуальною, оскільки ті процеси, що відбувалися на бездержавних українських землях, свідчать про велику життєву силу українців, які в умовах русифікації та полонізації зберегли свою самобутність і культуру. Сьогодні ця проблема не тільки не втратила свою актуальність, а піднімається ще гостріше. Отже, є необхідність поглибленого вивчення соціальних та національних процесів, що відбувалися в українських землях, які перебували у складі Російської та Австрійської імперій на зламі ХІХ-ХХ століть.

Дослідження обраної проблеми базувалося на літературних джерелах дорядянського, радянського і після радянського періодів, проаналізовані офіційні документи царського уряду, його регіональних структур, навчальних закладів – „Сравнительная таблица уставов университетов 1884,1863,1835,1904 г.г.”, „Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902”, Воловенко П. „Сборник постановлений и распоряжений начальства по университету Св. Владимира и др. русским университетам с 1892 по 1911 г.” и др.

Законодавчі акти духовного відомства, які регламентували діяльність Київської духовної Академії.

Особливу зацікавленість викликають праці видатних істориків - професорів вищих гуманітарних навчальних закладів (Грушевский М.С. "Освобождение России и украинский вопрос"; Драгоманов М.П. „По поводу студенческих волнений в Киевском университете”; Багалий Д.И. „Очерки по русской истории”. Тощо). Дослідження радянських вчених з питань розвитку вищої школи на рубежі століть (Эймонтова Р.Г. „Русские университеты на грани двух эпох”; Лебедева Э. и др. „История высшей школы в СССР, ее развитие и совершенствование (Докт. и канд. дисертации)”; Иванов А.Е. „Высшая школа России в конце XIX - начале XX века”; Степанович Е.П. „Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – нач. XX ст.)”). Серед значної кількості робіт, присвячених дослідженню вищої школи, майже немає спеціальних праць присвячених досліджуваній темі. До наступної групи праць належать монографічні дослідження історії Київського, Харківського, Одеського університетів, присвячених ювілейним датам, статті, дисертації з питань розвитку вищої освіти. Слід зазначити відсутність спеціальних робіт, присвячених розвитку вищої гуманітарної освіти в досліджуваній період. Цей аспект входив складовою частиною до робіт з історії вищої освіти як в радянській, після радянській так і в незалежній Україні. Що стосується публікацій у після радянський період, то їх кількість незначна, а тематика лише опосередковано стосується даної теми.

Аналіз літературних джерел свідчить про актуальність обраної теми, недостатній, а подекуди упереджений підхід до розробки питань українізації вищої освіти в Україні на рубежі століть.

Одним із завдань, які ставить перед собою автор є висвітлення ролі студентства в українізації вищої школи, показ непорозуміння і прямої протидії з боку міністерства освіти та реакційних викладачів, і водночас, як на знак солідарності виступили студентські громади далеко за межами Наддніпрянської України, зокрема, в Петербурзі, Москві, Казані, Дерпті, Львові, Ватикані. Автор вважає, що в літературі не досить повно висвітлені питання ролі „Просвіт” в цих процесах, тому вважає за необхідне більш змістовно і глибоко розглянути

вищезазначену проблему та вирішення питання українізації вищої школи на законодавчому рівні. Також заслуговує уваги більш змістовний аналіз відкриття українознавчих кафедр та курсів в Київському, Харківському та Одеському університетах. Важливим аспектом розгляду даної проблеми є проведення паралелі між зламом ХІХ – ХХ століть та сьогоденням, коли в незалежній Україні мовне питання гостро постало відразу ж в 1991 році.

Розглядаючи етапи національного відродження в Україні, не можна не відмітити вагомої участі у цих процесах вузів. Особливо активну участь у національному відродженні завжди брала молодь, і насамперед, її інтелектуальна частина – студентство. Саме завдяки студентській молоді на зламі ХІХ-ХХ ст. на території Наддніпрянської України були створені перші національні організації, розроблені вимоги національно-визвольного руху.

Студентські осередки взяли участь в такій важливій акції, яка отримала назву “рух за українізацію вищої освіти в Україні”. Ця проблема широко обговорювалася в українському суспільстві на рубежі ХІХ-ХХ ст. і розглядалася як складова формування національної свідомості. Такі вимоги постійно лунали з боку земств, міських рад та різних науково-просвітніх інституцій Наддніпрянської України. Склалися петиції з тисячами підписів громадян з вимогою скасувати утиски над українським словом. Напружена ситуація в Україні примусила уряд в кінці 1904р. розпочати заходи щодо вирішення “української мовної проблеми”. Однак реальні кроки в цій справі були зроблені лише з вибухом російської революції, яка прискорила розвиток українського громадського і культурного життя. Це було пов’язано з поширенням української періодичної преси, розгортанням діяльності українських політичних партій, насамперед – УСДРП та УДРП, заснуванням національних клубів, товариств “Просвіта”, виданням книг та підручників українською мовою [1.27].

В контексті цих процесів і набула актуальності проблема українізації вищої школи. Вперше українознавчі курси з великими труднощами вводилися в драматичній школі М.Лисенка у Києві. Там ще у 1905р. був введений курс “української драми”, але учні слухали “історію російського театру”. І лише з

початком 1906/1907 н.р. став викладатися курс “історії українського театру та драми”[2].

Виключно важливе місце у започаткуванні викладу українознавчих курсів у вищій школі України належало студентам. Ще з початку 1905/1906 н.р. це питання одним з перших бурхливо обговорювалося студентськими вічами петербурзьких вузів, в Одеському університеті та інших. Зокрема, вимога введення в навчальний процес українознавчих предметів була включена до загально університетської резолюції, наданій професорській Раді Одеського університету. Це змусило адміністрацію висловитися за введення в університетський курс предметів, вказаних студентами – української мови, історії, літератури і географії України. Мова викладання предметів мала залежати від національного складу більшості студентів[3.163].

Підняте студентами вищих навчальних закладів питання про утворення українознавчих кафедр та введення в університетах України викладання українською мовою набуло широкого розголосу, отримало підтримку серед інтелігенції, учнів середніх шкіл, по всіх українських осередках Росії та за її межами.

У вищій школі українська мова традиційно перебувала в стані безправного діалекту. Тому в умовах відповідної мовної політики царату, спрямованої на придушення мови і культури національних меншин, інтенсивної русифікації годі було її побачити серед циклів історичних чи філологічних дисциплін вищих навчальних закладів, існуючих в Україні. Зовсім не приділялася увага вивченню історії України та культури українського народу.

Викладацький склад у вузах формувався, переважно, з вихідців внутрішніх районів Росії або українців, які стояли на позиціях войовничої українофобії, тому у відповідному дусі виховувалися і студенти. Студентські бібліотеки мали обмежену кількість “благонадійної” української літератури. Теми наукових робіт з українознавства (хоч і були далекими від сучасності) також рідко рекомендувалися студентам. Та, незважаючи на зусилля реакції, університети України поступово стали визнаними центрами українського національного руху, справжніми науковими осередками по вивченню української мови та культури.

Цьому у великій мірі сприяла подвижницька діяльність таких діячів, як В.Антонович в Київському університеті, Д.Багалій в Харківському, О.Маркевич в Одеському та інших. Незважаючи на утиски та сувору регламентацію навчального процесу, саме на їх лекціях та приватних вечірках студенти інколи вперше для себе відкривали окремі факти з історії України та свого народу. Зокрема, в учбовому курсі “Російська історіографія” (видана силами студентів історико-філологічного факультету в 1907 р.) Д.Багалій, розглядаючи тему “Південно-Західної Росії” крім звичного терміну “Малоросія” вживав назву Україна. Поділяючи думки Максимовича, професор рішуче виступив проти російської школи Погодіна на захист автохтонності українців на їх етнічних територіях Наддніпрянщини[4.106].

На початку 1906 р. питання про українські курси було поставлене студентами історико-філологічного факультету в Харківському університеті. Але бажаних наслідків ці дії не принесли. У відповідь на звернення студентських земляцтв, зокрема Чернігівського, Харківського та Полтавського, ректор університету в травні 1906 р. відповів звичайною відпискою, вказавши, що справа заснування українознавчих кафедр (історії України, української літератури, мови, етнографії з викладом українською мовою) поки неможлива з причин відсутності матеріальних ресурсів, викладацького складу та необхідної кількості українських студентів. Через це, професори історико-філологічного факультету – О.Потебня, Д.Багалій, М.Сумцов, зрідка читали деякі українознавчі курси[5.].Лише в грудні 1906 р. за ініціативою історико-філологічного факультету Рада професорів Харківського університету звернулася до міністерства освіти з проханням відкрити у вузі дві українознавчі кафедри з викладом курсів українською мовою[6.].

Особливу ж популярність ідея введення українознавчих дисциплін у закладах вищої освіти отримала після її обговорення студентами Київського університету на загальній сходці 16 жовтня 1906 р. Крім патріотичного пориву студентства підґрунтя для цієї події було вже підготовлене в українському середовищі, зокрема, на початку жовтня 1906 р. популярна газета “Рада” опублікувала заклик до студентів Київського, Харківського та Одеського університетів продовжити активні дії щодо українізації вищої школи, розцінюючи це, як своєрідну стежку українського народу до волі. ”Доля України в руках студентів” пафосно писала

газета, закликаючи студентів здобути якщо не цілий університет, то принаймні декілька кафедр з викладанням українською мовою, що мало покласти початок духовного і національного відродження[7].

На цих зборах головував і був основним доповідачем в питанні заснування чотирьох українознавчих кафедр (історії України, української мови, літератури, права, дослідження економічних та господарських відносин в Україні) представник від студентської фракції УСДРП Д.Дорошенко. Збори ухвалили ряд резолюцій щодо українізації вищої освіти в Україні і петицію до Ради професорів з вимогою відкриття кафедри українознавства для викладання таких предметів – історії України, української літератури, мови та права. Щиру підтримку українським студентам у цій справі надали студенти росіяни, поляки* та інших національностей. Подібна заява була подана до Ради від слухачок Київських вищих жіночих курсів з 500 підписами (тобто абсолютної більшості їхнього складу)[8.20].

Наприкінці жовтня 1906 р. збори студентів історико-філологічного факультету Київського університету прийняли резолюцію з вимогою до адміністрації виписати серію книг і журналів з українознавства, в т.ч. збірки “Наукового Товариства ім. Шевченка”, праць М.Грушевського, Т.Шевченка, І.Франка, Б.Грінченка, І.Нечуя-Левицького та інших[9].Через місяць під петицією студентів до Ради професорів університету щодо заснування українських кафедр було зібрано понад 1400 підписів[10.21].

В листопаді делегація в складі студентів Д.Дорошенка, Я.Міхури та В.Андрієвського передала петицію ректору, хоч і не сподівалася доброзичливого відношення до її вимог з боку адміністрації. Ректор університету Д.Цитович був вимушений прийняти делегацію від студентів, заявивши, що в університеті, як державній інституції, мусить панувати виключно державна російська мова[11.153]. Незважаючи на це, студентські представники сміливо вступили в дискусію, заявивши, що Київський університет знаходиться на українській землі і утримується за рахунок місцевих податків. До того ж, інтереси розвитку місцевої мови – української, не можуть суперечити інтересам держави. Результатом переговорів стала домовленість про можливість заснування “приватних” курсів при існуючих

вже кафедрах та інформування міністерства освіти про наступні кроки щодо розв'язання цієї проблеми[12].

“Гурток українців-студентів” в КПІ в листопаді 1906 р. також розпочав збір підписів під вимогою відкриття ряду українознавчих кафедр в інституті. Невдовзі студенти домоглися того, що в приміщенні читального залу бібліотеки поряд з російськими та світовими письменниками був поміщений також портрет Тараса Шевченка[13].

Такі дії демократичного студентства Київського університету, незважаючи на те, що нашоувхувалися на непорозуміння і пряму протидію з боку міністерства освіти та реакційних викладачів, отримали великий резонанс серед української демократичної громадськості. Після перших публікацій про ініціативу студентів до редакцій українських газет масово почали надходити листи від робітників і селян, учнів середніх шкіл, від військових спілок і організацій, в яких висловлювалася підтримка студентських вимог. На знак солідарності виступили і студентські громади далеко за межами Наддніпрянської України, зокрема, в Петербурзі, Москві, Казані, Дерпті, Львові, Ватикані. Всього на початок 1907 р. тільки до “Ради” на підтримку відкриття українських кафедр надійшло листів більш ніж від 10 тисяч осіб[14.21].

М.Грушевський, негайно відреагувавши на наведені події, порівнював це нове явище для Наддніпрянської України із Східною Галичиною, коли з 1901 р. гостре протистояння українських студентів у Львівському університеті викликало піднесення всієї української громадськості краю і вимога заснування українського університету стала суттєвою складовою боротьби за національно-державне визволення[15.3]. Загальна ініціатива студентів розглядалася і як спосіб притягти в Україну національні наукові сили, які не знайшовши застосування на батьківщині, працювали по різних наукових закладах всієї імперії.

З рядом статей про необхідність створення українознавчих кафедр виступив у пресі київський професор В.Перетц. В 1906 р. він, вважаючи дії студентів занадто радикальними, вів жваве листування з І.Франком, прагнучи, щоб той очолив кафедру історії української літератури в Київському університеті[16.295-296]. Але цим планам не судилося втілитися в життя.

Активну позицію підтримки заходів студентства зайняли й новостворені “Просвіти”. Так, Київська “Просвіта імені Т.Г.Шевченка” (заснована в 1906 р. з ініціативи Б.Грінченка, М.Лисенка, М.Старицького, Л.Українки, С.Єфремова та інших) звернулася до керівництва Київського університету, а також до Української громади у 2-й Державній Думі з проханням розробити й відстоювати законопроект щодо українізації шкільництва в Україні.

Незважаючи на студентську активність та широку підтримку громадськості, народних мас України, впровадження української мови у вузах йшло надмірно повільно, долаючи численні бюрократичні перепони і пряму протидію. На рівні міністерства освіти питання відкриття українознавчих кафедр принципово так і не було вирішено. Останньою спробою вже на законодавчому рівні вирішити це питання стало подання членами Української Громади в 2-й Державній Думі (травень 1907 р.) на її розгляд законопроекту про створення в Київському, Харківському та Одеському університетах кафедр українознавства з викладанням української мови[17.549]. Але липневий переворот 1907 р. став на заваді цим намірам.

Лише протягом 1907 р. у вузах були відкриті окремі українознавчі курси. В березні 1907р. урочисто, при переповненій аудиторії відбулася перша лекція з курсу історії української словесності (літератури) приват-доцента О.Грушевського, молодшого брата М.Грушевського, в Одеському університеті. Предмет викладався протягом трьох семестрів українською мовою[18.148].

У вересні 1907 р. в Харківському університеті успішно розпочав викладати курс історії української народної літератури професор М.Сумцов. Як про це зазначав ректор університету Д.Багалій, перша лекція (адже вона вперше велася українською мовою в імперському університеті) пройшла “просто, ясно, безпосередньо”[19.86]. Це була велика подія, на яку зібралось багато студентів. Протягом року на лекції з українознавчих предметів приїздили студенти навіть з інших міст. Це викликало різку критику з боку міністра освіти і вже в листопаді 1907 р. він вимагав від ректора негайного припинення читання курсів “недержавною мовою”[20.140].

В Київському університеті та на Вищих жіночих курсах розпочав викладати історію української літератури професор Лобода[21.58]. Лекції читалися паралельними потоками українською і російською мовами за бажанням слухачів.

Професор М.Василенко читав лекції з історії України на Вищих приватних курсах Жекуліної.[22.12] Подібні курси українознавства були започатковані в ряді вузів Петербурга. З наступом реакції викладання українською мовою в університетах, започатковане в 1906-1907 рр. було припинено і уряд, не зважаючи на численні студентські протести і вимоги, з новою енергією заходився “очищати” школу від українських впливів[23.87].

Таким чином, можна зазначити, що на зламі ХІХ-ХХ ст. об’єктивні зміни у суспільстві, проникнення в вузи України передових соціальних та національних ідей, демократизація студентського складу та надання автономних прав вузам, призвели до розгортання національно-визвольного руху, що включав в себе боротьбу за українізацію вищої школи. Виключно важливе місце в цій боротьбі належало студентам. Після студентських виступів по вузах України розпочався процес викладання українознавчих курсів, відкриття відповідних кафедр. І хоча ці надбання з наступом реакції були ліквідовані, все ж вони стали своєрідною маніфестацією національних сил і слугували підґрунтям для національно-визвольних змагань доби української революції 1917-1920 років. Для сьогодення ті події є зразком боротьби за національне відродження України.

Бібліографічні посилання.

1. Див.: Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малоросии. – Б.м., 1916. – С.27.
2. Див.: З школи М.Лисенка // Рада. – 1906. – 16 вересня.
3. Див.: Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. К.: Тип-я И.Н.Кушнерев, 1912. – С.163.
4. ЦДАУ, ф.2162, оп.2, спр.114, арк.106.
5. Див.: Жадоба освіти // Рада. – 1906. – 31 жовтня.
6. Див.: Про українські кафедри // Рада. – 1906. – 20 грудня.
7. Див.: І. Л-а. До студентів // Рада. – 1906. – 3 жовтня.

* 13 жовтня 1906 р. в Київському університеті відбулася сходка польських, українських та російських студентів, присвячена захисту національних меншин і заснування ряду польських кафедр.

8. Див.: Дорошенко Д. Україна 1906 р. // Україна. – 1907. – Т.1. – Кн.1. – С.20.

9. Див.: З університету // Рада. – 1906. – 26 жовтня.

10. Див.: Дорошенко Д. Доповнення до споминів В.В.Садовського // з минулого... - С.21.

11. Див.: Вартовий П. З українського життя // Нова Громада. – 1906. - №12. – С.153.

12. Див.: У Києві // Рада. – 1906. – 29 листопада.

13. Див.: З політехнікуму // Рада. – 1906. – 17 листопада, 20 грудня.

14. Див.: Дорошенко Д. Доповнення до споминів В.В.Садовського // З минулого... - С.21.

15. Грушевський М. Вопрос об украинских кафедрах и нуждах украинской науки. – СПб.: Тип-я “Общественная польза”, 1907. – С.3.

16. Див.: Історія Київського університету. – С.295-296.

17. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.549.

18. Див.: З.К. Дещо з життя української молодіжи в Одесі // Історичний огляд життя в студентських українських організаціях /Зібрав і видав Др. З.Кузеля. – Львів: НТШ, 1908. – С.148.

19. Лист Д.І.Багалія до О.Д. та Н.Д.Багалій (Харків, 2 жовтня 1907 р.) // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. Вип.1. – Х.: Вид-во “Основа” при Харк-у ун-ті, 1994.- С.86.

20. Див.: Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет. – С.140.

21. Див.: Петлюра С. З українського життя в минулому році //Петлюра С.В. Статті. – К.:Дніпро,1993. – С.58.

22. Див.:Сьогобочний Г. Наше національне життя в 1906 р. //Рідний край.-1907.-№3.- С.12.

23. Див.:Заяви українських студентських громад 1907 року // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. Вип.1.- С.87.